

Crònica del congrés «Ferran II i la Corona d'Aragó»

Ernest Belenguer

Membre de l'Institut d'Estudis Catalans

Coordinador Científic del Congrés

El mes de maig de l'any 2015, en la reunió de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans es va decidir que, al llarg del 2016, s'havia de fer un congrés sobre Ferran II, ja que aleshores es complia el cinc-cents aniversari de la mort del Rei Catòlic, el sobrenom amb el qual és conegut el monarca a escala mundial. La decisió tenia els seus problemes, inclosos els econòmics en un moment en què el país encara no havia sortit definitivament de la crisi que des d'anys enrere s'ha notat en mig món i també a Europa i a Espanya. A més, s'esperava que en gran part de les institucions i de les universitats peninsulars també es fessin congressos. Però la realitat no ha estat tan nombrosa en les celebracions del cinquè centenari. En conseqüència, el congrés de l'Institut d'Estudis Catalans, pensat com una reunió petita al voltant dels territoris patrimonials de Ferran II —l'anomenada Corona d'Aragó, consolidada des del segle xv—, s'ha revelat com un gran congrés per la seva qualitat, la seva estructura clàssica i alhora moderna gràcies a les noves investigacions en els treballs presentats i pels debats que van acompanyar l'exposició de les ponències del 26 al 28 d'octubre.

En el moment en què escric aquesta breu crònica del congrés, els autors ja han presentat per escrit totes les seves aportacions a l'Institut d'Estudis Catalans, que es fa càrrec de la seva publicació. Mentrestant no arriba el volum imprès, crec que s'han d'esclarir algunes qüestions, tal com es va veure en el congrés «Ferran II i la Corona d'Aragó». Potser la més important és la que explica l'ambient cordial dels congressistes, atès que tots ells —de distintes universitats i amb idees sovint diferents— compartien un rigor històric i científic que acceptava com a norma de conducta que «l'antítesi de la ciència és el dogmatisme», una idea de llarg recorregut des del segle passat. I òbviament aquest concepte no es va veure en les diverses àrees d'història en les quals es va dividir el congrés: econòmiques, socials, religioses, institucionals, culturals i de política exterior.

Bo i començant per l'economia, els autors que van participar en el seu desenvolupament donaren fe de la seva vàlua. Antoni Furió, en la seva ponència «Castella i la Corona d'Aragó: una comparació econòmica necessària», ha mostrat els errors historiogràfics que s'han comès en l'excessiva i/o escassa, segons els subjectes a tractar, valoració

de les hisendes d'un, el primer en tot, i els altres regnes. Furió pensa, però també demostra amb xifres a la mà, que molt sovint s'ha incrementat la valoració i la modernitat del poder econòmic castellà centralitzat en gran part en la monarquia. Per contra, s'ha parlat massa i malament de la pretesa feblesa i arcaisme hisendístic dels territoris de la Corona d'Aragó, en un model d'ingressos d'aquests darrers molt més descentralitzat i en què el rei no tenia per si sol la capacitat del cobrament fiscal. Furió responsabilitza d'aquests equívocs una persistent tradició historiogràfica molt més favorable a Castella, a la vegada que acusa la bibliogràfica no castellana d'una mancança absoluta d'investigació en aquests temes. El seu treball, doncs, gairebé revoluciona moltes de les qüestions que es donaven per certes, a més de revalorar les aportacions econòmiques de Sardenya i Sicília dintre de la Corona d'Aragó.

Si Antoni Furió va comparar Castella i la Corona d'Aragó, Gabriel Jover va presentar també una confrontació en «Les bifurcacions de les estructures agràries durant el regnat de Ferran II (1452-1516): Mallorca i Catalunya», en què n'explica les raons i, amb totes les excepcions que es vulgui, com el paisatge català, que parteix d'origens pitjors i que acaba en una situació millor que el mallorquí. És cert que a Catalunya els camperols, sobretot els de la zona nord, arribaren a patir els mals usos senyorials. Són els remences, que més endavant seran ben assenyalats. Però una part d'ells no solament aconseguí l'eliminació dels mals usos, sinó que s'aproprià del domini útil: fou la pagesia intermèdia. A Mallorca, contràriament, els pagesos lliures en el segle XIII, abans i sobretot després de la revolta forana de mitjan segle xv, perderen la propietat de la terra i es formà una aristocràcia terratinent enmig d'una crisi de la renda feudal.

Una cosa semblant a la de Gabriel Jover, però en qüestions de deute públic i fiscalitat, es pot veure en la ponència de Miquel Deyà: «Mallorca, Catalunya i Corona a principis del regnat de Ferran II (1479-1485)». Deyà nega un pla reial premeditat de reformes —l'anomenat redreç— i fa veure com, en la qüestió del pagament de deute públic, Ferran II anteposà per sobre dels creditors mallorquins els interessos dels creditors catalans —sobretot barcelonins— que feia anys que no cobraven les pensions que tenien sobre el Gran i General Consell de Mallorca. El

rei, després de la guerra civil de 1462-1472, volia consolidar la pau a Catalunya des de les Corts de 1481 abans que millorar l'illa, petit regne que podia esperar. Deyà diu moltes altres coses, no sintetitzades aquí, però sí que recomano al lector una ponència que és d'arxiu i ben nova.

Els dos historiadors que segueixen aborden treballs basats en àrees econòmiques distintes, però vinculades, a més de fer una valoració de l'època amb certs matisos diferents. Jaume Dantí, en la seva «Producció agrària i manufactura a Catalunya. Entre el redreç i l'estancament», assenyalava primer la mancança de dades econòmiques que puguin portar conclusions sòlides; sense negar-ho del tot, dubta d'algunes aportacions de Vicens Vives, massa optimista pel que fa al redreç català, tot i que veu variacions econòmiques a Catalunya més positives en la dècada dels noranta i primeria del segle XVI que no en els anys vuitanta del segle XV; i finalment subratlla el conservadorisme institucional en les reformes municipals de Barcelona enfront del proteccionisme mercantil i l'intent d'un increment econòmic dubtós. La seva conclusió ho és també: el període havia tingut més d'estancament que de redreç tot esperant unes veritables bases de recuperació.

Sense negar les raons d'aquest final, David Igual, en la seva ponència «En un temps de transició: el comerç de la Corona d'Aragó a la Mediterrània», és una mica més optimista. Potser perquè el seu escenari no és només el de Catalunya, sinó un espai més ampli. Potser també perquè la seva idea i les fonts, que aporta, se situen més en els punts de vista que la depressió baixmedieval no fou tan caòtica com molts anys abans es pensava. Ara el segle XV almenys es veu més com un temps de recuperació i això, malgrat la guerra civil catalana de 1462-1472, s'observa a nivell general i òbviament comercial. Ara bé, ho fa tant en el Mediterrani —i els exemples són nombrosos— com en l'horitzó de l'Atlàntic, que l'autor no oblida i que influeix també en el *Mare Nostrum*. La seva conclusió recorda la de Dantí, però no tant com la d'una època d'estancament, sinó com la d'un temps de transició.

Ja en el sector social, Esteban Sarasa, en la seva ponència «La nobleza laica en la Corona de Aragón durante el siglo XV. El ejemplo aragonès», sintetitza l'evolució de la noblesa més forta de tota la Corona en el temps dels Trastàmars. Forta per la distribució en dos braços de les Corts —noblesa alta i noblesa baixa—, pels seus enfrontaments mitjançant bàndols, per l'oposició a la reialesa i pels lligams senyorials sobre els seus vassalls, els més maltractats de tota la Corona. Ferran II es veurà obligat a governar amb ells signant sovint acords que els afavorien en les revoltes vassallàtiques —Sentència de Celada de 1498— i acceptant peticions forals que no li agradaven.

Un exemple del distint tarannà a Catalunya en relació amb el món entre senyors i vassalls, el presenta Rosa Lluch en el seu treball «Ferran II i els remences». Aquí no es defensen, sinó que es relativitzen les tesis de Vicens Vives sobre els remences. Rosa Lluch sap que la Sentència arbitral de Guadalupe (1486) no és una victòria de la pagesia catalana, però sí que va ser un pacte entre nobles i vassalls davant

d'un rei que governava. Certament, els mals usos s'aboliren, però els senyors mantingueren les seves rendes i molts altres drets. Rosa Lluch pensa que cal investigar més sobre aquest tema cabdal en la història catalana, qüestió que ella mateixa ja ha tractat en diversos treballs.

Òbviament, els nobles continuaven tenint força i no tan sols durant el regnat de Ferran II, sinó després, ja en el segle XVI i encara en el XVII. Valentí Gual, en un article ple de documentació arxivística, així ho demostra en la seva ponència titulada «Justícia en terres de senyors en temps de Ferran II», en la qual es constaten molts conflictes resolts pels nobles al seu aire. L'autor distingeix entre la jurisdicció reial i la senyorial i, dins d'aquesta darrera, entre la baronial i l'eclesiàstica, que disposaven de divisions territorials pròpies i d'una estructura d'oficials de districte allunyats del rei.

Per acabar aquesta part, la ponència d'Enrique Cruseles, «Hombres de negocios y ciudadanos honrados en Barcelona y Valencia en las postrimerías del siglo XV», explica l'origen, el creixement i els canvis fins i tot mentals dels mercaders. Són autèntics pilars d'aquestes ciutats, però ja amb el Rei Catòlic van ser rendistes, compradors de deute públic, controladors dels arrendaments dels impostos de les capitals i, lògicament, posseïdors del poder oligàrquic de les estructures municipals. Tot això portà a una decadència econòmica de les dues ciutats, per bé que el grup oligàrquic cada vegada fou més ric i tancat. Fets que esdevingueren abans a Barcelona, ja ferida en la guerra civil i que dona pas als ciutadans honrats (1510), però també a València, que a la primeria del segle XVI anava cap a les Germanies del regne, mort ja Ferran II.

Al costat de les relacions socials, queden les religioses, que afectaven a tots, a més d'haver-hi aleshores minories religioses. Ignasi Fernández Terricabras, en «El món religiós al voltant de Ferran II», va explicar la situació del cristianisme a l'època davant d'un rei que va rebre àdhuc tots els elogis possibles com un autèntic monarca que, juntament amb la seva esposa Isabel, no tan sols frenaria els atacs turcs i musulmans a l'exterior, sinó que iniciaria un procés de reformes dins l'Església. L'autor considera que en realitat hi ha moltes exageracions, que les reformes que es van fer des del cim del clergat secular —bisbes sobretot— i regular possiblement no anaven tant a millorar l'espiritualitat cristiana —que també— com a apropar l'Església al poder de la Corona, tant a Castella com a la Corona d'Aragó i Catalunya. El seu treball, escrit per un dels millors historiadors en aquests temes, és ple, d'altra banda, d'exemples notables, entre els quals subratllem aquí i ara el del monestir benedictí de Montserrat.

I un rei que volia controlar l'Església no podia deixar de vigilar, quan no expulsar, les minories religioses i els possibles heretges. La introducció de la Inquisició, d'acord amb les noves tendències iniciades a Castella en 1478-1480, ho va aconseguir malgrat les oposicions forals dels regnes. Però la ponència «El tribunal de la Inquisició a Mallorca durant el regnat de Ferran II», presentada pel mallorquí Mateu Colom, diu una mica més del que nor-

malment tant es coneix. Les Illes Balears, un regne petit i sense Corts, han tingut un paper important en aquest congrés, més del que el rei mateix li donava, convençut que aquest territori no li portaria greus problemes quant a la Inquisició.

No obstant el que s'ha acabat de dir i sense menysprear el Sant Ofici, Rafael Narbona, en la seva ponència «Dels conversos a l'expulsió dels jueus: la pastoral apostòlica», presenta un estudi llarg que va des de la primeria del segle XIII fins a l'expulsió. Més enllà dels moments més daurats del món hebraic fins a 1283, Narbona insisteix en el fet que en el cristianisme dels ordes mendicants s'imposà una pastoral que cercava més aviat la conversió dels jueus sense força, tot i que els pogroms de 1391 la varen facilitar. Els millors caps, com sant Vicent Ferrer, la mateixa monarquia o Benet XIII, entre d'altres, no volien conversions d'aquesta mena, sinó reals. Per exemple, per a fra Jaume Pérez de València, les conversions forçades no serien autèntiques fins a la tercera generació des de 1391, aquesta que s'integrava ja en el poder cristià cap el 1470. Tot just quan s'inicià un procés —la pastoral de conversió continuà fins al final— que portà l'expulsió dels jueus en 1492. Un text, aquest, de difícil síntesi, però de lectura necessària.

Amb més població, però en general més empobrida que el món convers-jueu, l'islàmic també apareix en aquest congrés. Però els autors no es basen en els tòpics ja coneguts del paisatge agrari i vassallàtic. No ho fa Joaquin Aparici en la seva ponència «Manufactures rurals mudèjars a terres de l'interior del nord de València», ja que escriu més sobre oficis de menestrals que de camperols. Tampoc no ho fa Manuel Ruzafa en el seu text «De mudèjars a moriscos en Valencia bajo el reinado de Fernando el Católico. Más allá de una anécdota: el adulterio», títol que ho diu tot perquè l'autor veu en l'adulteri un motiu més de separació i persecució entre el món cristià i el musulmà.

Evidentment, sense l'existència i el coneixement de les institucions polítiques, una societat no pot governar-se. Per això en el congrés es va parlar de les més importants, no de totes. Maria Àngels Pérez Samper, en la seva ponència «Ferran, Isabel, Germana: la construcció d'una cort per als temps moderns», aborda l'entorn neuràlgic de totes: la cort reial. N'estudia l'origen baixmedieval, la duplicitat de cases reials, bé que vinculades arran de la unió dinàstica, i tota la seva evolució en paral·lel als esdeveniments històrics, sense oblidar les entrades reials, com es pot veure en les de Barcelona —Ferran i Isabel— segons el *Llibre de solemnitats*. Una font arxivística seguida d'una bibliografia enormement modernitzada.

Però, amb el precedent d'Alfons el Magnànim, que marxà a Nàpols, continuat per Ferran II a Castella, la monarquia va cercar delegats seus que ja no ocupaven el càrrec tradicional del príncep hereditari com a governador general de tots el regnes. Amb el Rei Catòlic es consolida la institució del virregnat, tan estudiada des de Vicens Vives, Garcia Gallo i Lalinde Abadía. Ara Jordi Buyreu, en el seu treball «Algunes puntualitzacions sobre les conseqüències de l'absentisme reial a la Catalunya de Ferran el

Catòlic», actualitza un tema, sempre important, que complementa amb l'inici —només l'inici— del Consell d'Aragó des de 1494. Cal afegir que per a aquest càrrec el rei començà a nomenar familiars seus o persones que li eren molt properes.

Si els lloctinents generals o virreis eren els delegats del rei en els regnes, les Corts amb els seus braços representaven el país de l'Antic Règim i creaven lleis, a més de la concessió de serveis. Eva Serra, en «Les Corts dels regnes: La legislació de Corts dels anys de Ferran II: una aproximació comparativa dels regnes de la Corona catalanoaragonesa», ja ho ha dit tot en el seu llarg títol. Perquè en aquesta ponència, mai feta fins ara en aquesta línia, Eva estudia aquesta comparació i treu unes conclusions importants veient les concordances i les diferències. Un treball difícil de fer davant del munt de constitucions i furs que hi ha en tantes corts que ella explica fil per randa, bé que el lector sempre ha de pensar que les lleis no són tota la realitat. Un exemple: a les Corts no els queia bé el nomenament de virreis, ja fos amb Ferran II o fins i tot en les de 1599, i hi posaven tota mena de traves, però els lloctinents generals hi eren.

Tomàs de Montagut acaba aquestes aportacions institucionals amb la seva ponència «La monarquia i les institucions dels territoris. Les Diputacions dels generals». Montagut comença explicant les distintes jurisdiccions de poder: universal, general i especials. Assenyala com a la Corona d'Aragó i en especial a Catalunya, que és el territori que tracta, el poder és dualista i pactista entre el rei, les Corts i la representació d'aquestes darreres quan no estan constituïdes, que des de 1359 és la Diputació. Montagut fa tot aquest recorregut per acabar a l'època de Ferran II, assenyalant els diversos canvis que féu el poder reial sobre la Diputació: des del *Poch valdria* de 1481, l'aplicació de la insaculació a partir de 1493 en l'elecció de diputats i oïdors de comptes i una sèrie de petits canvis més en les Corts de 1503, 1510 i 1512. Malgrat tot, com arriba a dir, «el nivell d'organització administrativa de la Generalitat de Catalunya en l'època de Ferran és molt alt», qüestió poc coneguda fins ara.

Per a finalitzar aquesta àrea i potser també altres d'anteriors, la ponència d'Àngel Casals, «Una visió de llarg recorregut: Ferran II. Dels Trastàmara als Habsburg», vol ser una visió global del regnat de Carles V —que valora en distintes qüestions i que porta a connectar aquests segle i rei amb els primers anys del Cinc-cents, mort Ferran II, i amb la dinastia dels Habsburg— per veure els punts de similitud i/o de diferència entre una època i l'altra. Una síntesi indiscutiblement complexa d'escriure quan, a més, l'autor arranxa fins i tot d'abans de Ferran II.

En la ponència «La cultura en el segle dels Trastàmars de la Corona d'Aragó (1412-1516): humanisme, impremta i llengües», Agustí Alcoberro aborda els anys d'un llarg segle fins a Ferran II amb els temes que més poden interessar els historiadors, sense l'especialització en literatura i art que obligaria a més ponències. I Alcoberro fa veure el nombre i la qualitat dels humanistes catalans, molt con-

nectats amb el món romà i napolità gràcies a Alfons el Magnànim i els papes Borja. Noms com els de Joan Margarit, Jeroni Pau i Miquel Carbonell, entre d'altres, i les seves obres són estudiats per Alcoberro, juntament amb la introducció de la impremta a les nostres terres, el manteniment del llatí en l'humanisme o el creixement del català, fets que mostren un recorregut de l'humanisme frenat després ja en el XVI.

No és fàcil aportar coses noves en la política exterior de Ferran II, ben coneguda, però els autors invitats desmenteixen aquesta afirmació. En «Fernando II de Aragón y el papa Alejandro VI. Relaciones eclesiásticas y diplomáticas en las guerras de Italia», José María Cruselles, més que les guerres en qüestió, examina les complexes relacions entre els Borja, ja des d'Alfons el Magnànim, però sobretot des de Ferran II. Unes relacions que van ser ambivalents, diguem-ne que favorables, fins a 1496, moment de la concessió del títol de Reis Catòlics a la parella reial; però després, contràries, donant suport el papa a la monarquia francesa des de 1499 per qüestions familiars de Cèsar Borja. Un text innovador per la deriva que ens porta des dels conflictes italians.

Enrico Valseriati, en la seva ponència «Los últimos años de la política internacional del reinado de Fernando II (1504-1516)», comença el seu estudi allí on el va acabar Cruselles. L'historiador italià fa una síntesi, amb la bibliografia més actual, de tot allò que ja se sap: estada de Ferran II a Nàpols i els nous virregnats, presa de ciutats gairebé com a torres de guaita al nord d'Àfrica, altres conflictes a Itàlia i conquesta de Navarra. Però inclou algunes qüestions poc conegudes o poc investigades. Així, l'intent de Lleó X, de la família dels Mèdici, d'apropiar-se de Nàpols, somiant en la prompta mort de Ferran II, i expandir els seus parents al Mezzogiorno. Un model semblant, però només de pólvora en salves, pel que fa als Borja. Així el cas de Brescia estudiat per Valseriati.

I ja com a epíleg del Congrés, el meu propi treball «La imatge historiogràfica del rei Ferran II i les seves actuacions» analitza tot allò aportat sobre la figura del monarca des de cronistes de l'època fins avui mateix. A més, sense pretendre una valoració definitiva del sobirà, sí que s'hi subratlla el pragmatisme d'un rei capaç de canviar declaracions seves segons les circumstàncies, però mai els principis que defensava: l'expansió a Europa i el seu domini polític.